

ПЕРЕКЛАДИ

Абу Наср аль-Фарабі

ПОСЛАННЯ, ЩО ВКАЗУЄ ШЛЯХ ДО ЩАСТЯ*

[ТРИ ШЛЯХИ ДО ЩАСТЯ]

أبي نصر الفارابي
رسالة التنبيه إلى سبيل السعادة

[الطرق الثلاثة إلى السعادة]

© М. Якубович, переклад, 2017

* Переклад здійснено Михайлом Якубовичем за виданням Al-Farabi. (1987). *Risalah al-Tanbih 'ala Sabil al-Sa'adah li-Abi Nasr al-Farabi* (pp. 178-224). (Ed. S. Khalifat). Amman: Jami'ah al-Urdunyah

[ТРИ ШЛЯХИ ДО ЩАСТЯ]

[Щастя як мета]

Щастя – це мета, якої жадає кожна людина.¹ Кожен, хто поривається в цьому напрямі, поривається туди як до чогось досконалого. Тому й не потрібно пояснювати це ще якимось словами, адже така мета є загальновідомою. Кожна досконалість і кожна ціль, якої жадає людина, тому є об'єктом її жадань, що ця досконалість – благо. Кожне ж благо, поза будь-яким сумнівом, становить цінність.² І якщо цілей, яких прагнуть через те, що вони – блага, і що вони є цінними, було би багато, то щастя було б одним із цих благ, які є цінними.

Вже зрозуміло, що серед усіх благ щастя є найбільшим благом, а серед усього, що є цінним, воно є найціннішим, і що воно досконаліше за всі інші цілі, які переслідує людина. Це так, адже серед благ, які є цінними, є такі, через вплив яких можна досягнути інших цілей (наприклад, фізичні вправи та прийняття ліків), а є й такі, що цінні заради досягнення лише них самих. Те, що є цінним заради досягнення лише його самого, є, зрозуміло, впливовішим і досконалішим за те, що є цінним заради досягнення чогось іншого. Але також і серед того, що є цінним заради досягнення лише нього самого, є те, що іноді є цінним задля досягнення якоїсь іншої речі. Такими є, наприклад, влада та знання. Іноді ми використовуємо його важливість заради нього самого, а не заради якоїсь іншої речі. А в інших випадках ми користуємося ним заради досягнення за його допомогою багатства, насолоди, або якоїсь іншої справи із тих, яких можна досягнути через владу чи знання. Серед таких речей є ще й ті, які завжди цінні заради досягнення них самих, і завжди цінні настільки, щоби їх не прагнули задля чогось іншого. І те, що завжди є цінним лише заради нього самого й ніколи не має важливості заради досягнення чогось іншого, є за своїм благом важливішим, досконалішим і величнішим ніж те, що важливе лише задля досягнення через нього чогось іншого. Ми бачимо, що, досягнувши щастя, ми взагалі не будемо потребувати досягнення якихось інших цілей через нього. Із цього стає очевидним, що щастя цінне заради нього самого, і ніколи не є цінним заради чогось іншого. Завдяки цьому нам зрозуміло, що щастя найцінніше, найвеличніше та найдосконаліше за всі інші блага.

¹ «Жадає»: араб. *йаташауака*; *шаук* – «бажання», «жадання», «пристрасть»; зазвичай це поняття слугувало позначенням античного еросу в арабському неоплатонізмі, тобто потягу менш досконалих речей до більш досконалих. – Тут і далі примітки Перекладача.

² Араб. слово *му'ассір* буквально означає «дієвий», «важливий», розтлумачується як *ман лягу асар* – «той, що лишає по собі вплив». Оскільки «благо» (*хайр*) зумовлює «жадання» (*шаук*), позначається автором саме як *му'ассір*.

Також ми бачимо, що, досягнувши щастя, ми не будемо потребувати разом із ним якихось інших речей. Такими є лише найкращі речі, що їх самих по собі може бути достатньо для нас. Про ці слова свідчить те, у чому переконана кожна людина, приймаючи щось за єдине щастя й уважаючи його таким. Частина людей вважає, що щастям є багатство, інші думають, що щастям є насолода від задоволень, ще одна частина бачить як щастя владу, інші вважають, що щастям є знання, а є й такі, які думають, що щастя полягає взагалі в чомусь іншому. Але кожен із цих людей переконаний: те, що він вважає абсолютним щастям, є найважливішим, найвеличнішим і найдосконалішим благом. Якщо ступінь, на якому знаходиться щастя, справді перебуває в такому відношенні до інших благ, і якщо воно є межею людської досконалості, то з його цінності для досягнення нього самого випливає необхідність існування шляхів та справ,³ через які стає можливим його досягнення.

[Справи, які ведуть до щастя]

Отож, ми розпочнемо зі слів: серед справ, які існують в людському житті, є такі, що не тягнуть за собою ні похвали, ні осуду. Інші ж, якщо вони існують, тягнуть за собою й похвалу, й осуд. Але якщо йдеться про щастя, то людина не може досягнути його через справи, не пов'язані ні з чимось похвальним, ні з чимось негідним. Навпаки, те, через що досягається щастя – це в цілому вчинки, з якими пов'язане й похвальне, і негідне. Пов'язаних із цим справ є три. Першими із них є вчинки, а це, наприклад, стояння, сидіння, рух, зір, слух, тобто, в цілому все те, для чого людина потребує використання своїх органів тіла як засобів. Другими є душевні явища, наприклад, пристрасть, задоволення, радість, гнів, страх, бажання, милість, ревність та їм подібні. Третім видом є розуміння.⁴ Від частини із цих справ людина не вільна в будь-який час свого життя.

Кожна із цих справ заслуговує або похвали, або ганьби. Ганьба пов'язана зі вчинками, які є поганими, а похвала – із тими, які є добрими. Ганьба також пов'язана із душевними станами, якщо вони виникають тоді, коли не слід. Похвала пов'язана з ними в тому разі, якщо вони виникають, коли їм слід. Ганьба пов'язана ще й із розуміннями, а саме – коли воно є слабким; якщо ж воно є глибоким, то з ним пов'язана похвала. Слабке розуміння людина отримує під впливом знайомства із хибним переконанням, або ж від неспроможності розпізнати те, що заперечує його, тож переконання людини не є ні істинними, ні хибними. Глибоке розуміння людина отримує або маючи істинне переконання, або ж маючи змогу зрозуміти те, що ним заперечується. Отож, нам слід пояснити, яким шляхом ми можемо зробити свої вчинки добрими, душевні стани – потрібними, і як досягнути нам глибокого розуміння.

По-перше, нам слід знати, що людина може мати добрі вчинки або за своєю згодою, або ж може бути зобов'язана до їх виконання без доброї волі та без власного вибору. Але щастя можна досягнути через добрі вчинки лише тоді, коли ці вчинки є характерною рисою людини, а також за умови, що ці вчинки будуть наслідком свободи волі та власного вибору. Людина може робити добрі вчинки за власним вибо-

³ Араб. *умур* (мн. від *амр* – «річ»), «справа», «наказ»).

⁴ Араб. *тамйїз*, походить від дієслова *майаза* – «відокремлювати», «розділяти», «розрізняти». Вживається уже в Корані (див., наприкл.: Коран, 3: 179: «поки не відрізняє Він між поганим та добрим»). У аль-Фарабі *тамйїз* – це повноцінне розуміння, тобто здатність провести межу між істиною та хибною, добром та злом, тобто розум в його пізнавальній та етичній проекції. Відповідно, *раді' ат-тамйїз* – «слабке розуміння», *джауда ат-тамйїз* – «глибоке розуміння».

ром інколи, у деяких справах, але через це також не можна досягнути щастя. Та їй необхідно обирати добро в усьому, що вона робить, а також у кожен момент усього свого життя. Але, разом із цим, усе те добро, яке вчиняє людина, може робитися й не задля добра як такого, але задля багатства чи якихось інших речей; і тому неможливо досягнути щастя, якщо не прагнути його заради нього самого. Щастя досягається через це лише тоді, коли людина робить добро за своїм власним вибором, прагнучи лише самого цього добра та роблячи все це заради нього, а не намагаючись отримати за його допомогою багатства чи влади, або якихось інших речей, схожих на ці.

Усе сказане є умовами, які, в разі їхньої присутності в добрих справах, поза будь-яким сумнівом роблять можливим досягнення щастя. Ось ці умови: дія повинна бути добровільною та зумовлена свободою вибору, наш вибір повинен бути здійснений задля й заради цих самих добрих справ, і це повинно торкатися всього, що ми робимо, протягом усього нашого життя. Ці ж умови повинні стосуватися й добрих станів душі. Так само й глибоке розуміння іноді може бути притаманним людині завдяки свідомим зусиллям, а ось істинне переконання інколи досягається людиною без наміру на те й без якогось мистецтва. Але щастя не можна досягнути через ту глибину розуміння, яка досягається без наміру та без якогось мистецтва, тобто коли людина відчуває в тому, що вона розуміє, те, як його слід розуміти. Справді, таке відчуття можливе для людини, але лише у легких справах та лише іноді. Щастя не досягається за допомогою такого ступеню розуміння. Його можна досягнути лише тоді, коли людина матиме глибоке розуміння, відчуваючи в тому, що вона розуміє, те, як його слід розуміти. Людина повинна мати таке розуміння в усьому, що вона розуміє, а також – кожної миті свого життя.

Нещастя ж притаманне людині тоді, коли її вчинки, душевні стани та розуміння суперечать сказаному вище, і полягає воно в тому, що людина робить погані вчинки добровільно, обираючи їх в усьому, що вона робить, а також протягом усього свого життя. Це ж притаманне й душевним станам. Така людина має слабе розуміння в усьому, що вона розуміє, кожної миті всього свого життя.

[Добрі вчинки й доброчесність]

А зараз нам необхідно сказати про те, як з'являються ці трое, а саме вчинки, душевні стани й розуміння, тобто те, поза будь-яким сумнівом, через що й досягається щастя. Слід сказати й про те, завдяки чому ці трое стають, поза будь-яким сумнівом, пов'язаними з нещастям. Це необхідно, щоб ми мали змогу уникати другого, але триматися першого. Отож, я стверджую: кожна людина з часу свого народження має природню здатність⁵ до таких вчинків, душевних станів і розуміння, які й потрібні, і через цю ж силу три останніх стають такими, якими їм бути не слід. Через цю силу людина робить добрі вчинки, і через цю ж силу вона робить погані вчинки. Саме через це поганий вчинок настільки ж можливий для людини, як і добрий. Через цю силу вона може також досягнути глибокого розуміння, а може досягнути й слабкого.

Те ж стосується й інших душевних станів, які можуть вести як до лихого, так і до доброго. Після цього в людини виникає ситуація, коли вона серед цих трьох шляхів до щастя може обрати два становища – або необхідне, тобто добре, або непотрібне,

⁵ Араб. *мафтур* – «отриманий від народження»; йдеться про хаотичну людську волю, яка, в свою чергу, скеровується у правильному напрямі «сильним розумінням».

тобто погане. Але буває й так, що можливості вибору різні, тобто, наприклад, зробити необхідне буде важче, ніж зробити непотрібне.

Якщо йдеться про іншу силу, притаманну людині від самого народження, то в цьому випадку людина ніяк не може її набути. На протипагу їй, можна набути усіх інших сил, щодо яких також існує два випадки. Перший – коли розуміння може бути або лише сильним, або лише слабким, і в той час учинки й душевні стани можуть також бути або добрими, або лихими. Другий – коли розуміння, глибоке або слабке, поділяється на два види: або глибоке, яке називають силою розуму, або слабке, яке, відповідно, називають слабкістю розуму й навіть божевіллям. Так само й про вчинки й душевні стани говориться як про моральні якості. І коли від людини походять добрі вчинки й належні душевні стани, то це – добрі моральні якості. А коли від людини походять погані вчинки, то, відповідно, це – погані моральні якості.

Оскільки вчинки й розуміння, за допомоги яких досягають щастя, стають умовами, що про них вже йшлося, то як мінімум одна з цих умов повинна постійно бути присутня в кожній речі. Необхідно, щоб учинки й розуміння, притаманні людині, були постійно такими й лише такими, як сказано, тобто щоб людина постійно робила добрі вчинки й мала глибоке розуміння стосовно кожної речі. На відміну від вродженої сили, яка не може продукувати дії винятково одного типу,⁶ набутим станам уже притаманна така винятковість, а тому необхідно, щоб учинки, душевні стани й розуміння відповідали умовам, які, у свою чергу, є вже набутими, а не вродженими. Якщо ж дії й душевні стани здійснюються нами для досягнення щастя, а не задля чогось іншого, то в нас повинні формуватися добрі моральні якості й має з'явитися сила розуміння. Коли з'явиться ця сила розуміння, то вона стане нашою звичкою й уже ніколи не зникне. Добрі моральні якості й глибоке розуміння, узяті разом, це головні складові людської доброчесності.⁷ Саме доброчесністю стають такі здобутки, як сила й досконалість, що з них уже випливають довершені вчинки. Отже, коли ми здобуємо цю силу й досконалість, то стаємо досконалими самі й, як наслідок, маємо такі ж учинки. І лише тоді ми стаємо шляхетними доброчесними людьми, а життя наше стає життям доброчесних. Тоді усе, хай би що ми робили, це вчинки, які заслуговують похвали.

[Набуття моральних чеснот]

Нині почнемо з того, як же нам зробити, щоб наші моральні якості стали добрими й перетворилися на звичку, а ще, окрім того, щоб сила пізнання нашого також стала звичкою. Під «звичкою» я маю на увазі таку можливість діяти, яка з часом не зникає й не дозволяє зробити дію складнішою для виконання.

Отже, скажу так. Усіх моральних якостей – як добрих, так і поганих – можна набути. У людини, що не має певної якості, така якість може з'явитися. Якщо ж людина втратить якусь моральну якість, або добру, або погану, то може перейти до її протилежності. Коли ж людина набуває або уникає певної якості, то відбувається зви-

⁶ Тобто людська природа здатна продукувати і «добрі», і «погані» вчинки.

⁷ *Фаділя* (мн. *фадаїль*) – «чеснота», «доброчесність», ключове поняття етики аль-Фарабі. Джа'фар Аль Йасін, дослідник лексики аль-Фарабі, відзначає, що в розумінні мислителя чесноти це «душевні форми, на підстав яких людина творить добрі вчинки... чесноти бувають двох видів: моральні й раціональні. До раціональних належить мудрість, розум, кмітливість, пам'ять, глибоке розуміння, а до моральних – співчуття, хоробрість, щедрість, справедливість» [Ali Yassin 1985: 412].

кання. Під «звиканням» я маю на увазі багаторазово повторювану дію, яку щонайчастіше виконують протягом тривалого часу. Добрі моральні якості виникають завдяки такому звиканню, і так само погані – також завдяки звиканню. Тобто, можна сказати, завдяки звиканню ми набуваємо добрих чи поганих моральних якостей. І я кажу:

Речі, звикнувши до яких, ми набуваємо добрих моральних якостей – це вчинки, що й мають бути притаманні добрим людям, а ті, через які набуваємо поганих якостей – також вчинки, але вже притаманні поганим людям. Загалом ситуація із набуттям добрих моральних якостей нагадує ситуацію з вивченням якихось мистецтв. Наприклад, вправність у каліграфії з'являється тоді, коли людина звикає це робити і, власне, стає вправним каліграфом. Те ж саме стосується й інших мистецтв. Довершеність вчинку в каліграфії походить від людини саме завдяки вправності в цьому мистецтві.

Вправність у каліграфії ж з'являється тоді, коли людина постійно себе тренує й довершеним чином виконує цей вчинок. Але сама здібність існує ще до того, як досягається вправність, і це стає можливим завдяки потенціям, закладеним у природі. Коли ж цієї здібності вже досягнуто, то вона починає існувати як мистецтво. Так само й добрий вчинок можливий для людини: або потенційно, тобто ще до набуття доброї моральної якості, або актуально, уже як сама ця моральна якість. Якщо ж вчинки, які належать до моральних якостей, виконуються настільки, що стають звичками, то ведуть до набуття самих цих моральних якостей.⁸ Доказом того, що моральні якості походять саме від звички, є ситуація, яку ми бачимо в багатьох містах. Ті, хто ними керує, роблять із місцевих жителів добрих людей, привчаючи робити добро.

Якщо говорити про добрі вчинки, звичка робити які веде до добрих моральних якостей, то спробуємо описати їх так. Досконалість у моральних якостях людини – це й є досконалість самих моральних якостей. Ситуація з вчинками, завдяки яким досягається досконалість людини в моральних якостях, подібна до тієї, коли йдеться про тілесну досконалість людини. Досконалість людини в тілі – це її здоров'я. Але й здоров'я, коли воно є, потребує збереження, а коли його немає – набуття. Так само й добрі моральні якості треба берегти, якщо вони є, і здобувати, якщо їх немає.

Як речі, завдяки яким досягається здоров'я, є такими завдяки помірності, так і речі, завдяки яким досягаються добрі моральні якості, також мусять бути помірними. Їжа, якщо в ній триматися помірності, покращує здоров'я, і праця, якщо вона помірна, також допомагає стати здоровішим. Помірні вчинки ведуть до добрих моральних якостей, а коли перестануть бути такими, то, як у випадку зі здоров'ям, втрачається ця розміреність і, як наслідок, людина не може призвичаїтися до добрих моральних якостей. Втрата розміреності – це надмірність або нестача чогось необхідного. Коли, наприклад, їсти більше або менше, ніж треба, то здоров'я так не виправиш. Так само й помірна праця корисна для тіла, але коли її забагато чи замало, то вона відбирає сили. Усі вчинки, якщо вони далекі від помірності або в сенсі надлишку, або нестачі, ведуть до поганих моральних якостей або втрати добрих. Те ж стосується й здоров'я, зокрема ця поміркованість досягається в поєднанні надлишку й нестач, сили й слабкості, постійності й тимчасовості, збільшення й зменшення. За цим же зразком можна оцінювати й помірність у вчинках, так само в поєднанні надлишку й нестач, сили й слабкості, постійності й тимчасовості.

⁸ «Звичка» (маляка) – аналог латинського *habitus*, далі аль-Фарабі вживає поняття *'immi'ād* – «звикання».

[Помірність]

Отже, якщо помірність у кожній речі – це поєднання надлишку й нестач, сили й слабкості, постійності й тимчасовості, то досягнення цієї помірності потребує якоїсь визначеної міри. Виходячи з цього, нам слід ось що сказати про цю міру, через яку вчинки стають помірними.

Міра, яку ми застосовуємо для оцінки вчинків, схожа на ту, яка застосовується до вживаних у пошуку здоров'я речей. Такою мірою є стани тіла, задля поліпшення яких і прагнуть бути здоровішими. Отже, можна триматися помірності, яка покращує здоров'я, виходячи зі станів тіла. Так само й мірою для вчинків можна вважати ті стани, які з цими вчинками й пов'язані. Отже, досягнути помірності в учинках можна, якщо добре зважити й оцінити ці стани. Так само й лікар, встановлюючи відповідний рецепт для одужання, спочатку вивчає темперамент тіла пацієнта, час лікування, його рід занять і все інше, чого вимагає лікарська наука. Отже, рецепт встановлюється на підставі вивчення темпераменту й часу, необхідного для одужання. Так само й коли ми хочемо зробити поміркованим якийсь учинок, то вивчаємо час, необхідний для цього вчинку, місце, де він повинен відбутися, і те, хто повинен чинити й для кого, а також що саме становить собою цей вчинок і заради чого він робиться. Отже, учинок має впливати з усього цього, і якщо так і зроблено, то можна вважати його поміркованим, якщо ж він якийсь інший, то може бути перебільшенням чи применшенням. Коли ж зазначене поєднання речей є неспотвільним або в чомусь порушеним, то вчинки, як наслідок, також будуть далекими від помірності.

[Моральні чесноти й крайнощі]

Потрібно тепер навести деякі приклади, а саме ті добрі моральні якості, які широко відомі серед людей. Згадаємо тут помірні вчинки, які походять від цих моральних якостей, і нехай кожен собі поміркує, як можна піднятися до них.

Перше. Мужність – це добра моральна якість, що досягається стійкістю в ситуаціях, коли певні речі лякають людину. Ще більша стійкість називається відчайдушністю, а відсутність стійкості – боягузством. Боягузтво – це погана моральна якість, і коли людина ховається від складнощів, то набуває рис цього ганебного боягузтва. І коли вже ці моральні якості набуті, настає черга відповідних їм учинків.

Друге. Щедрість виникає на основі помірного ставлення до багатства, його збереження й витрат. Надмірна увага до накопичення й небажання витратити призводить до жадібності, а це – погана моральна якість. Надмірне ж витрачання й неухважність до збереження призводить до марнотратства, а це вже також погана моральна якість. І коли ці моральні якості набуті, настає черга відповідних їм учинків.

Третє. Стриманість з'являється тоді, коли тримаються помірного ставлення до задовольень, які приносить їжа чи статеві стосунки. Надмірність у цих задоволеннях породжує ненажерливість, а недостача або й узагалі відсутність призводить до нечутливості в стосунку до задовольень, а це уже ганебна річ. І коли вже ці моральні якості набуті, настає черга відповідних їм учинків.

Дотепність як добра моральна якість з'являється внаслідок помірного використання сміху. Відомо, що людина потребує у своєму житті відпочинку. Цей відпочинок такий, що надмірність жартів під час нього приємний або, принаймні, нікого не ображає. Жарти, навіть якщо їх багато, дарують насолоду або, з іншого боку, можуть нікого не образити. Помірність у гуморі називається дотепністю, надмірність – глузуванням, а нестача – узагалі відсутністю почуття гумору. Жарти – це те, що людина

говорить, чує або робить, і помірність у гуморі – риса вільної людини з доброго товариства. Дати точне визначення цьому складно, і тут ми робити цього не будемо, бо вже зробили в іншій книзі.

Правдивість людини у стосунку до самої себе – це коли людина говорить про свої добрі якості, не вдаючись до надмірності. А коли людина приписує собі такі добрі якості, яких не має, то виникає самообман і показуха. Так само й приписуючи собі все те низьке, чого в неї немає, людина сама себе принижує.

Привітність – добра моральна якість, що виникає через помірне бажання зустрічі з іншою людиною, через насолоду від слів чи вчинків. Надмірність привітності викликає улесливість, а нестача – погордливість. Якщо при цьому людина ще й засмучує того, кого зустріла, то це називається поганим ставленням до людей.

Отже, на цих прикладах стає зрозуміло, що таке надмірність, помірність і нестача в учинках.

[Прийом для набуття моральних якостей]

Тепер нам слід сказати про один прийом, через який можна стати людиною, що робить добрі вчинки. Я кажу: для початку слід чітко перелічити всі моральні якості, одна за одною, а також і вчинки, також один за одним. Далі слід подумати, які з наших моральних якостей ми маємо, і наскільки ці якості є добрими чи поганими, а це, у свою чергу, можна зрозуміти, поглянувши, які вчинки приносять нам насолоду, а які завдають страждань. І вже тоді ми зрозуміємо, від доброї моральної якості походить відповідний вчинок чи від поганой. І коли ми це визначимо, то скажемо про це: як у випадку з доброю моральною якістю, так і в випадку з поганою, також. І саме таким чином почнемо рухатися до тих моральних якостей, яких від себе очікуємо.

Так лікар, вивчаючи стан тіла, звертається до різних обставин, в яких воно перебуває, і починає лікування саме з цих обставин. І якщо в тілі є якась хвороба, то починає використовувати якийсь прийом саме для її лікування. Так само, якщо ми звернемося до добрих моральних якостей, то мусимо їх всіляко оберігати, а якщо уже знаходимо в собі погані, то мусимо визнати, що ці погані моральні якості – це духовна хвороба й слід застосовувати якісь прийоми. Ці прийоми подібні на лікарські, бо духовні хвороби лікуються так само, як і тілесні. Також треба поглянути на те, як саме з'явилася ця погана моральна якість, тобто походить вона із чогось надмірного чи чогось недостатнього. Так само й лікар, коли бачить гарячку чи лихоманку, то намагається повернути тіло до помірнього стану. І те ж саме мусимо робити зі своїми душами, тобто повернутися до тих меж помірності, які встановлені в цій книзі.

Оскільки пристати на поміркованість із самого початку буває дуже важко, потрібно використовувати певні прийоми, приблизно так, як їх використовує лікар. Прийом, що має на меті повернення до серединності, це оцінка самого вчинку. Якщо бачимо надмірність, то звертаємося до протилежності, тобто применшення, а якщо бачимо применшення, то звертаємося до надмірності. Слід робити це протягом якогось визначеного часу, а потім подивитися на те, якою стала певна моральна якість.

І ця моральна якість може бути однією з трьох: або моральною якістю, що відхиляється від помірності до одного з протилежних боків, або, власне, помірною, або такою, що вже досить близька до помірності. Якщо ж спостерігається саме третій випадок, тобто якщо вона вже близька до помірності, то робимо й далі ті ж учинки, які робили раніше, але ще протягом якогось часу. Якщо ж іще далеко, то звертаємося до іншої протилежності й також виконуємо це якийсь час. Далі треба знову міркува-

ти про своє становище. У цілому ж, коли бачимо, що наші вчинки ведуть нас до правильної сторони, то продовжуємо їх робити, і так або дійдемо до помірності, або будемо до неї дуже близькі.

Якщо ж виникне питання про те, звідки ми знаємо, що наші моральні якості вже стали помірними, то можна перевірити це так. Слід поглянути, наскільки легким для нас є вчинок, який можна вважати надмірним – чи він такий самий простий для нас, як той, який вважаємо применшеним. Якщо для нас однаково, що в даному випадку робити, або відмінності майже непомітні, то можемо впевнитись, що ми вже пристали на помірність. Слід таким чином випробовувати легкість для вчинків: дивитися на обидва вчинки, чи можемо ми отримувати насолоду від кожного з них, а навіть якщо якийсь страждання і виникне, то чи не буде воно дуже малим. І якщо ми відчуваємо це так, то можемо сказати, що звершувати обидва вчинки для нас однаково.

Оскільки середина – це проміжок між двома крайнощами, то може статися так, що десь на краях буде щось, подібне до помірності, від чого нам слід убезпечитись. Наприклад, відчайдушність схожа на хоробрість, марнотратство – на щедрість, глузування – на дотепність, улесливість – на привітність, самоприниження – на скромність, а лицемірство – на правдивість людини в стосунку до самої себе. І якщо ми за своєю природою схилиємося до якихось крайнощів, то слід бути обережним. Наприклад, коли у нас, через нашу природу, не вистачає рішучості зробити щось небезпечне або коли ми від природи виявляємо жадібність. Таким чином, слід уникати крайнощів, до яких ми схилиємось, хоч би вони й були схожі на помірність. Наприклад, глузування – тобто надмірність у використанні жартів – може бути для нас прийнятним, якщо воно приємне й не завдає нікому образ, і тому ми до нього й схилиємося.

Необхідно зрозуміти, завдяки чому можна перейти від однієї крайнощі до іншої або й до поміркованості. Без цього самої лише нашої думки про це може бути недостатньо.

[Моральні чесноти й задоволення]

І тому ми кажемо: нам легко робити погане, бо ми пов'язуємо його із задоволенням. Натомість ми набуваємо доброї моральної якості, якщо вважаємо, що з поганим вчинком пов'язане страждання, адже, як нам видається, мета кожного вчинку – це пошук задоволення, і усе, що ми робимо, ми робимо тільки для задоволення.

Є задоволення, які йдуть слідом за відчуттями, зокрема ті, які пов'язані зі слухом, зором, смаком, дотиком чи нюхом. А є й такі, що йдуть слідом за розумом, зокрема пов'язані з владою, силою, пануванням над іншими, знаннями та подібними речами. Зазвичай ми більше уваги звертаємо на чуттєві насолоди, вважаючи їх сенсом життя й досконалістю нашого перебування в цьому світі, оскільки відчуваємо їх від самого початку нашого життя.

Є й такі задоволення, що вимагають логічно необхідних вчинків або від нас, або від світу загалом. Коли йдеться про нас, то це їжа, без якої нам не вижити, а коли про світ загалом – то це розмноження. І таким чином ми починаємо думати, що в цьому й полягає мета нашого існування, тобто, говорячи прямо, щастя, адже чуттєві насолоди видаються нам ближчими й зрозумілішими за будь-які інші блага.

Насправді ж саме чуттєві задоволення перешкоджають досягненню більшості того, що веде до щастя. Інколи ми бачимо, що чуттєве задоволення вимагає від нас доброго вчинку, і тоді ми справді його робимо. А коли людина в силі відмовитися

від певних задоволень або триматися в них помірності, то узагалі стане ближчою до того, щоб набути моральних якостей, гідних похвали.

Задоволення, пов'язані з учинками (байдуже, чуттєві вони чи розумові), можуть бути або миттєвими, або вимагати певного часу для звершення. Те ж справджується й щодо страждання.

Кожне із цих задоволень, пов'язане із вчинками, може бути двох видів. По-перше, таким, яке постійно буде пов'язане зі стражданням, як у випадку з опіком, адже опік викликає страждання й біль у живих істот. По-друге, таким, як перелюб, адже перелюб призводить до страждання унаслідок відповідного покарання, встановленого релігійним законом,⁹ тобто з'являється не від самого вчинку, а уже від його наслідку, як це відбувається у випадку із побиттям розпусника і стратою вбивці. З іншого боку, якщо йдеться про добрі вчинки, які миттєво викликають біль, то може бути так, що в підсумку вони все ж приносять задоволення. Натомість у випадку з поганими вчинками задоволення може бути миттєвим, а страждання – стати його наслідком.

Таким чином, нам слід набувати задоволень, пов'язаних із вчинками, проводячи межу між скороминущими задоволеннями й кінцевими стражданнями, а також скороминущими стражданнями й кінцевими задоволеннями. Коли ми схилиємося до поганого вчинку з метою задоволення, то думаємо, що це погане скороминуще, хоча й можемо порівняти це задоволення з кінцевими стражданнями. І таким чином ми можемо подолати наше прагнення до задоволення, пов'язане із поганим вчинком. І саме так нам стає легше відмовитися від поганого. Коли ж ми відмовляємося від доброго вчинку через пов'язане із ним страждання, то можемо порівняти останнє з кінцевим задоволенням, яке настане внаслідок цього вчинку. І саме так можна подолати намагання відмовитися від доброго вчинку, зрештою, все ж легко здійснивши його. Те ж стосується випадків, коли є бажання здійснити лихий учинок, скороминуще задоволення від якого буде меншим за кінцеве задоволення від протилежного вчинку.

Люди бувають різні; наприклад, такі, що сприймають усе надзвичайно вдумливо й рішуче налаштовані на вчинки в силу своїх думок. Таких ми за звичаєм називаємо «вільними» й вони справді гідні цього. Інших, у яких цих двох якостей немає, ми називаємо за звичаєм «тваринами» або «рабами», і вони також заслуговують на це. Є ще такі, що все сприймають вдумливо, але їм бракує рішучості, і цих ми називаємо «рабами від природи».

Люди, які приписують себе до науки або до філософії, інколи бувають такими, що за своїм станом гірші за наймізернішого раба. Те, до чого вони себе приписують, стає через це настільки грубим і навіть образливим, що не приносить жодної користі. Серед них є такі, що не можуть сприймати усе вдумливо, але мають вдосталь рішучості, і, як наслідок, думають за таких інші, а вони самі або приймають це, або не приймають. І якщо вони цього не приймають, то також стають наче тварини. Натомість ті, що все ж приймають думку тих інших, у більшості своїх учинків виграють, полишають рабство й стають вільними людьми.

Насолоди, пов'язані з учинками, можуть бути або більш зрозумілими, ближчими до нас, або менш зрозумілими, тобто прихованими. Більш зрозумілі це ті, що дають миттєву насолоду й чуттєве задоволення. Так само й страждання можуть бути мит-

⁹ Араб. *шарі'а*. Чи йшлося тут аль-Фарабі, як і багатьом середньовічним ісламським авторам, про монотеїстичний релігійний закон, чи конкретно про іслам – питання досі відкрите (див. дискусію, згадану в коментарях).

тевими й чуттєвими, які для нас очевидніші, а особливо, коли вони встановлені як покарання релігійним законом. Приховані від нас задоволення й страждання є зазвичай природними й стосуються наслідків, а також пов'язані з розумом. Ті ж, які є миттєвими й природними, очевидніші, як і ті, що стосуються наслідків, але належать до чуттєвих.

Вільні люди, коли вони прагнуть полегшити собі якийсь добрий учинок або залишити поганий, вдаючись до насолоди чи страждання, ставляться однаково як до потаємного, так і до відкритого. Задоволення, які вимагають від них поганих вчинків, опановуються стражданнями, незалежно від того, приховані вони чи очевидні, адже їхнє вдумливе розуміння всього навколо робить очевидним те, що приховане від більшості інших людей.

Багато інших людей, схожих на цих, не вдовольняються такими речами й опановують своє задоволення стражданнями, але стражданнями найбільш очевидними. Серед них є й такі, кому достатньо своє задоволення від поганого вчинку опанувати відмовою від нього чи виконанням його протилежності. Саме так слід виховувати дітей. Тим же серед них, кому цього замало, потрібно додатково показувати страждання, роблячи його якомога очевиднішим. Так само слід поводитися й із людьми, що за цією ознакою схожі на тварин.

Найочевидніші задоволення й страждання це ті, що пов'язані з відчуттями. Ті ж, із якими людина зустрічається, але які не стосуються відчуттів – це страх, сум, хвилювання й інші. Серед людей, подібних до тварин, є такі, кому досить і цих страждань, а є такі, кому завдається страждань саме в стосунку до почуттів. Також людина відчуває страждання, пов'язані з дотиком, нюхом, смаком і всіма іншими відчуттями. І в такий спосіб людина дістає спроможність легко здійснювати добрий учинок і відмовлятися від поганого. Сказаного тут досить, решту може сказати людина, яка міркує про політичну науку.

[Глибоке розуміння й мистецтва]

А зараз нам слід сказати про глибоке розуміння. Спочатку скажемо чим воно є, а вже – як його досягнути. Отже, розуміння – це те, за допомогою чого ми здобуємо знання всіх відкритих до пізнання речей. А ці речі, у свою чергу, поділяються на два види. Наприклад, це знання, яке можна лише пізнати, діяти ж згідно з ним неможливо, як-от, скажімо, знання про те, що світ виник, а Бог – один, а також про різні причини якихось речей. Інший вид – знання, згідно з яким можна й потрібно діяти, наприклад, що пошана до батьків – це праведність, а зрада – це погано, і що справедливість – це добре; до цих знань належить і, скажімо, медицина, завдяки якій виправляють здоров'я. Те знання, яке вимагає якихось учинків, може вважатися досконалим лише тоді, коли цей учинок здійснюється. Якщо ж такі знання до вчинків не ведуть, то ці знання марні. Знання ж, що цінні самі по собі, досконалі уже тоді, коли вони є. Такими, як другий вид, є різні мистецтва, за допомогою яких здобувають як знання, що не потребують учинків, так і знання, що їх потребують. І, відповідно, за цією ознакою можна й мистецтва ділити на два види.

Мистецтво здобуття знань, які вимагають вчинків, також поділяється на два види. Перший – це мистецтва, поширені в містах, а саме медицина, торгівля, землероб-

ство й інші.¹⁰ Другий – ті, через які людина стає кращою, зокрема наука про добрі справи й праведні вчинки, через яку з'являється можливість їх робити.

У кожному з цих трьох мистецтв для людини є три мети, а під «метою» я маю тут на увазі особистий інтерес людини. Так ось, мета може бути приємна, корисна й добра. Корисною вона може бути як підстава для насолоди, або як підстава для добра. Відповідно, мистецтва, поширені в містах, мають в собі корисну мету, завдяки якій покращується людська поведінка та з'являється можливість робити добро. Отже, це – добра мета. Мистецтва, за допомогою яких можна отримати якісь знання, цінні самі по собі, також є добром. Інакше й бути не може, адже впевненість у істині й знання достеменною істини – це саме по собі добро. Виходить, що мета усіх мистецтв – це або добро, або користь, і, відповідно, за цією ознакою їх можна поділити на два види. Мистецтво, завдяки якому досягають добра, називається філософією, а також, в загальному сенсі, людською мудрістю. Інші ж мистецтва, які приносять лише користь, не мають нічого, що можна назвати мудрістю в такому загальному сенсі, але інколи їх порівнюють із філософією.

І оскільки добро поділяється на два види – лише знання й знання та вчинок водночас, – то й філософія також буває двох видів – пізнання сущого, на підставі якого людина неспроможна щось зробити, тобто теоретична філософія, а також пізнання речей, які вимагають учинків, надаючи можливість їх робити, і це називається практичною філософією або міською філософією [...].

¹⁰ Під «містами» (*мудун*, одн. – *мадіна*) аль-Фарабі має на увазі «поліс» у його філософському сенсі, тобто основну форму людського співжиття, власне, суспільство як таке.